






International JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 28.04.2023
Published /Yayınlanma 31.05.2023
Volume/Issue (Cilt/Sayı)-ss/pp 10(95), 1044-1055

<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.3631>
Research Article
ISSN: 2459-1149

 Doç. Dr. S. Atakan ALTINÖRS
 <https://orcid.org/0000-0001-6072-288X>
 Galatasaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul / TÜRKİYE

BİLİNÇ PROBLEMİNE DAMASIO’NUN YAKLAŞIMI*

DAMASIO’S APPROACH TO THE PROBLEM OF CONSCIOUSNESS

ÖZET

Bilinç, zihin felsefesinin başlıca problemlerinden biridir. Bilinç aynı zamanda nörobilimlerin de gizem perdesini kaldırmaya çalıştığı bir olgudur. Bilinç problemine hem nörolojik hem de felsefi perspektiften yaklaşan düşünürlerin ve bilimcilerin sayısı ise fazla değildir. Damasio da bilince iki perspektiften yaklaşan bir bilim insanı ve düşünürdür. Damasio, bilincin canlıların evrimi sürecinde türeyerek gelişen ve organizmaya sağladığı avantajlarla genetik olarak aktarılan bir özellik olduğunu savunur. Evrim sürecinde, Damasio’nun bilinçli aklın türeyişini sağladığını savunduğu temel biyolojik mekanizma “homeostaz”dır. Damasio, homeostazın ve de onun “bilinçli vekili” diye nitelendirdiği duyguların, kültürel süreçteki rolü üzerinde ısrarla durur. İnsanın kültürel aklının biyolojik kökeni konusunda Damasio’nun önerdiği formül, homeostazın hem basit organizmaların hem de insan da dâhil karmaşık organizmaların yaşamını sürdürmelerini ve gelişimlerini güvence altına alan davranışsal stratejilerin ortaya çıkışından sorumlu olduğu fikrini esas alır. Bilincin neye yardımcı olduğunu soran Damasio, buna en basit düzeylerde bile bilincin çevresel koşullara verilen tepkinin optimize edilmesine yardımcı olduğu cevabını verir. Damasio, bilinçli zihnin organizmaya sağladığı en büyük avantajın, hayatta kalma endişesi taşıyan bir “benlik hissi”ni beraberinde getirmesi olduğunu öne sürer. Bilincin evrimindeki daha karmaşık düzeylerde, bu benlik hissine bellek, muhakeme, dil gibi işlevler eklenir ve bilincin avantajı daha da artar. Damasio kültürel gelişmelerin ardında yatan gücü de “homeostatik dürtü” olarak değerlendirir. Ona göre mitos, din, sanat, felsefe, bilim, teknoloji gibi kültür formlarının ve kanunlar, hukuk sistemleri, ahlâklar gibi sosyal kurumların kaynağı “sosyokültürel homeostaz”dır. Böylece Damasio, bilinç hakkındaki evrimsel izahını, biyofelsefi bir kültür kuramıyla bütünleyerek özgün bir görüş ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zihin felsefesi, bilinç problemi, biyofelsefe, Damasio.

ABSTRACT

Consciousness is one of the main problems of the philosophy of mind. Consciousness is also a phenomenon that neurosciences are trying to unveil. The number of thinkers and scientists who approach the problem of consciousness from both neurological and philosophical perspectives is not high. Damasio is also a scientist and thinker who approaches consciousness from two perspectives. Damasio argues that consciousness is a feature that develops and develops during the evolution of living things and is transferred genetically with the advantages it provides to the organism. In the evolution process, the basic biological mechanism that Damasio argues ensures the emergence of the conscious mind is “homeostasis”. Damasio insists on the role of homeostasis and emotions, which he describes as its “conscious surrogate”, in the cultural process. Damasio’s proposed formula for the biological origin of the human cultural mind is based on the idea that homeostasis is responsible for the emergence of behavioral strategies that ensure the survival and development of both simple organisms and complex organisms, including humans. Asked what consciousness helps, Damasio replies that even at the simplest levels, consciousness helps optimize the response to environmental conditions. Damasio argues that the greatest advantage of the conscious mind to the organism is that it brings with it a “sense of self” that is concerned with survival. At more complex levels in the evolution of consciousness, functions such as memory, reasoning, and language are added to this sense of self, and the advantage of consciousness becomes greater. Damasio also considers the power behind cultural developments as the “homeostatic impulse”. According to him, the source of cultural forms such as myth, religion, art, philosophy, science, technology and social institutions such as laws, legal systems and morals is “sociocultural homeostasis”. Thus, Damasio presents an original view by integrating his evolutionary account of consciousness into a biophilosophical theory of culture.

Keywords: Philosophy of mind, consciousness problem, biophilosophy, Damasio.

* Bu makale, 27-30 Nisan 2023 tarihleri arasında Bodrum/Muğla’da düzenlenen olan 7. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulan aynı başlıklı tebliğin genişletilmiş halidir. Bu çalışma Galatasaray Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu tarafından SBA-2022-1119 no’lu proje kapsamında desteklenmiştir.

1. GİRİŞ

Bilinç, zihin felsefesinin başlıca problemlerinden biridir. “Bilincin kaynağı nedir?”, “neden bilinçliyiz?”, “bilinç sadece merkezi sinir sistemi ve beyni olan organizmalara mı özgüdür?”, “makinelere bilinç kazanabilir mi?” gibi soruların doğduğu çetin bir problemdir. Bilinç aynı zamanda da nörobilimlerin gizemini aydınlatmaya çabaladığı bir konudur. Ancak, bilinç problemine hem nörolojik hem de felsefi açıdan yaklaşan düşünürlerin ve bilimcilerin sayısı azdır. Searle ve Revonsuo gibi az sayıdaki örnek yanında, Damasio da bu bakımdan istisnai bir bilim insanı ve düşünürdür.

Bilinç problemine Damasio'nun yaklaşımına dair incelemelerimizi, bu girişi izleyen iki alt başlık ve bir sonuç kısmı altında sunacağız. 2 numaralı ilk alt başlığımızda bilinç problemine ilişkin genel tespitlerde bulunacağız ve çağdaş felsefede probleme şu iki karşıt yaklaşım tarzını bahse konu edeceğiz: “Kötümserler” ve “iyimserler” diye anacağımız iki yaklaşım tarzı. İlk gruptaki düşünürlerin bilinç hakkında pozitif belirlemeler yapılabileceği yönünde pek umutlu olmadığını göreceğiz. Buna karşılık ikinci gruptakilerin bilincin anlaşılması ve izah edilmesi bakımından umutlu olmakla kalmayıp bu yönde zaten ciddi adımlar attığını savunacağız. 3 numaralı ikinci alt başlıkta, Damasio'nun bilinç hakkındaki tezlerini ortaya koyacağız. Sonuç kısmındaysa, incelememizin bir bilançosunu çıkaracağız.

2. BİLİNCE DAİR ZOR PROBLEM VE “KÖTÜMSERLER” İLE “İYİMSERLER”

Hemen hemen her standart felsefeye giriş kitabında vurgulandığı gibi, felsefe esasen nihaî çözümü olmayan problemlerin alanıdır. Bilince dair felsefi tartışmalar da bundan nasibini almaktadır. Bilincin, zihin felsefesiyle ilgili bir anlamda kullanılarak gündeme gelişi, büyük oranda modern felsefenin doğuşuna tekabül eder. Modern felsefe öncesindeki literatürün *lingua franca*'sı olan Latince kullanılan *conscientia* terimi “birlikte bilme”, “ortaklaşa bilme”, “suç ortaklığı”, “vicdan” anlamlarına gelirdi ve daha çok ahlâkî bağlamda kullanılırdı; öncesinde, Antik Yunancada ise, bugünkü anlamıyla “bilinç”e tekabül eden bir kelime yoktu (Paquot & Pépin, 2011, s. 57). Latince *conscientia* teriminin “bilinç” anlamıyla kullanıldığı ilk metinlerden biri olan *Principia Philosophiae*'de, Descartes'ın bilinç ile düşünceyi özdeşleştirdiği görülür (1905, s. 7): “Düşünce adıyla, içimizde onlara dair bir bilinç olduğu sürece, içimizde bilinçli olarak başımıza gelen her şeyi kastediyorum”¹. Dekens'in de kaydettiği gibi (2015, s. 61) Descartes'tan beri bilinçten, düşünen bir özne tarafından, kendi zihninin muhtevasının dolaysız algısı anlaşılır². Descartes'ın tarif ettiği ve her birimiz için de son derece açık ve dolaysız olan bu zihinsel deneyim, ilginç bir şekilde bilinç probleminin gizemini meydana getirmektedir. Bu, Heil'in “bilinçlilik” olgusunun veçheleri arasında yaptığı ayırımın ikincisine tekabül eder. Heil söz konusu ayırımında ilk veçheyi “varlık bilinci” diye anar ve şöyle tanımlar: Duyumsayan bir varlık uyanık ve tetikte ise ve çevresindeki uyaranlara tepki veriyorsa, onun “bilinçli” olduğu söylenir. Heil'in örneğiyle, bu mânâda köpek pirelerini kaşıyorsa veya bir sincabı kovalıyorsa bilinçli, arka odada uyuyorsa bilinçsizdir (Heil, 2020, s. 249) Aynı şekilde, rüyasız (REM evresi öncesi) bir uykuda olan kişi de bilinçsizdir, denir. İkincisi ise Heil'in “zihinsel durum bilinci” diye adlandırdığı veçhedir. Doğrudan bir örnekle belirtirsek, şu anda benim söylediklerimi dinliyor ve anlıyorsunuz, yani bilinçli bir deneyimden geçiyorsunuz. Hepimiz için apaçık olan bu durum, aslında en muammalı olgulardan biridir ve Heil'in da vurguladığı gibi bilincin gizemi, zihinsel durum bilinciyle ilgilidir (2020, s. 249):

“Bir yandan kendi bilinçli deneyimleriniz sizin en âşına olduğunuz şeylerdir, sizinle dünya arasındaki (algısal) araçlardır. Zihninizde bir şey belirlediğinde, en hızlı şekilde zihninizde beliren şeydir. Bu bakımdan bilinç tümüyle gizemli değildir. [...] Gizemli olan kısım, bilinçli deneyimlerinizle ilgili farkında olduklarınız ya da farkında olduğunuzu düşündükleriniz ile bilimin ve sağduyunun -beyninizi de dâhil olmak üzere- maddi dünyaya dair söyledikleri arasındaki apaçık *gediktir*.”

Bilinç problemini çetin kılan unsuru Levine (1983, s. 354) “izah gediği” [*the explanatory gap*] olarak adlandırmıştır:

Bilinç hakkında, fiziksel şeyler hakkındaki izahlar gibi bir açıklama vermedeki güçlük. Bilinçli deneyimin öznel ve “zâta mahsus” diye çevirebileceğimiz *private* mizacı, bilimin gerektirdiği nesnel üçüncü şahıs diliyle açıklanmasının önünde, hiç değilse sezgisel seviyede bir engel gibi durmaktadır. Daha net bir şekilde ifade etmeye çalışırsak: Bilinçli deneyimi, deneyimin öznesinin kendi fenomenolojik betimlemesinden sıyrarak doğrudan gözlemlemek mümkün görünmez. Çok

1 Latince orijinali: “Cogitationis nomine, intelligo illa omnia, quae nobis consciis in nobis fiunt, quatenus eorum in nobis conscientia est”.

2 Dekens'in yukarıda alıntıladığımız cümlesine bir ekleme de yapalım: “...tâ ki Husserl'e gelinceye dek”. Tırnak içindeki eklemeyi yapmamızın sebebi, Kartezyen anlayışın aksine, Husserl bilincin daima bir şeyin bilinci olduğunu savunarak bilinç ile yönelimselliği özdeşleştirme yolunu tutmasıdır.

kullanılan bir örnekle, bir nesnenin “kırmızılığı” görsel deneyimim, bana özeldir ve üçüncü şahsın bu bilinçli deneyimimi (dikkat: “o kırmızı nesne”yi değil!) gözlemlemesi (en azından, mevcut teknolojik aygıtlarla) imkân dışıdır.

Bilincin “fenomenal bilinç” olarak kavramsallaştırılması, Yirminci Yüzyıl’dan günümüze, problem hakkındaki felsefi tartışmaların istikametini belirlemiştir. Revonsuo, fenomenal bilinci şöyle tarif eder:

“Fenomenal olmak, deneyimlenmiş olmak demektir; dolayısıyla, deneyimlenmiş olmak, öznel psikolojik bir gerçekliğe dâhil edilmelidir.[...] Fenomenal bilinç, bir bütün olarak, belirli bir anda sahip olduğumuz tüm öznel deneyimlerimizi veya “hisler”imizi içerir. Fenomenal bilinç, en azından metaforik açıdan, aynı kişinin öznel bilinç akışında eş zamanlı bir biçimde sunulan geniş bir deneyim alanı veya katmanı gibidir. [...] Fenomenal bilincin kendine özgü kapsamlı içeriği, bir dünya içerisinde bedenlenmiş bir benlik biçimini alır ve bu benliğe kafasının içindeki düşünceler ve imgeler ile çevresindeki dünyaya yönelik bir birinci şahıs bakış açısı eşlik eder” (Revonsuo, 2017, s. 128-129).

Bu kavramsallaştırma, bilincin felsefedeki problematikleştirilmesi ile, bilinci inceleyen bilimsel perspektif arasında, ilk bakışta, Levine’in belirttiği haliyle kapatılamaz gibi gelen bir gedik meydana getirecektir.

Bilinç, zihin felsefesinin zor bir problemidir. “Zor problem” tabiri David Chalmers’a aittir. Chalmers bilinç hakkında tek bir problem olmadığını, bu çok-anlamalı terimin farklı fenomenleri belirtmek üzere kullanıldığı tespitinde bulunur (1995, s. 1). Ardından da bu husustaki “kolay” problemler ile “zor” problemler arasında bir ayırım yapmak gerektiğini savunur (1995, s. 2). Bilişsel bilimlerin standart yöntemleriyle doğrudan ele alınmaya elverişli olduğunu belirttiği “kolay” problemler şunlardır: Çevresel uyaranları ayırt etme, kategorize etme ve onlara tepki verme becerisi; bilişsel bir sistem vasıtasıyla malumatın bütünleştirilmesi; zihin durumlarının ifade edilebilirliği; bir sistemin kendi içsel durumlarına erişim becerisi; dikkatini odaklayabilme; davranışın istemli kontrolü; uyanıklık ile uyku arasındaki ayırım (1995, s. 2). Bütün bu fenomenler bilince bağlıdır ve uygun bir bilişsel veya nörofizyolojik model bu fenomenleri anlaşılır biçimde açıklayabilir. Bilinç hakkındaki asıl zor problem ise deneyimdir (1995, s. 3). Bir şey düşündüğümüzde veya algıladığımızda, bir bilgi-işlem süreci vızır vızır çalışır, ama bu aynı zamanda öznel bir veçheye de sahiptir. Nagel’in tabirini kullanan Chalmers, burada bilinçli bir organizma olmaya benzer bir şeyin mevcudiyetine dikkat çeker ve bu öznel veçhenin de deneyim olduğunu belirtir (1995, s. 3).

Nörobilimlerin gelişiminden önceki bir dönemde psikoloji, bilince, deyim yerindeyse “tanımlanamayan uçan cisim” gözüyle bakarak hayli çekingen yaklaşacaktır. Davranışçılığın sultanından yakasını kurtarıncaya dek, “bilinç” terimini kullanmak psikolojide bir tabu olarak kalacaktır. Thomas Huxley’in bilincin psikolojide maruz kalacağı bu muameleyi önceden haber veren tespiti mânidardır: Huxley sinirsel dokudaki uyarılmaların sonucunda bir bilinç durumunun nasıl olup da meydana geldiğinin, masalda Alaaddin’in lambasını okşadığında cinin ortaya çıkması kadar açıklanamaz bir şey olduğunu kaydeder (1866, s. 193). Nispeten günümüze daha yakın tarihli bir başvuru kaynağı olan *The International Dictionary of Psychology*’deki “bilinç” maddesinde, Huxley’in “Alaaddin’in lambasından çıkan cin” benzetmesindeki muamelenin kısmen hâlâ yürürlükte olduğu görülür:

“*Bilinç*: Algılara, düşüncelere ve duygulara sahip olmak; farkındalık. Bu terimi, bilincin ne anlama geldiğine dair bir kavrayış olmaksızın anlaşılmasız kalan terimler dışında tanımlamak imkansızdır. Birçok kimse, bilinci öz-bilinçle karıştırma tuzağına düşer - bilinçli olmak için yalnızca dış dünyanın farkında olmak gerekir. Bilinç büyüleyici, ama ele avuca gelmez bir fenomendir: Onun ne olduğunu, ne yaptığını veya neden evrimleştiğini belirlemek imkansızdır. Bu konuda okumaya değer bir şey yazılmamış” (Sutherland, 1996, s. 95).

Sutherland’ın bilincin açıklanması bakımından sergilediği kötümserliği, zihin felsefesi ve/veya nörobilimler alanlarındaki birtakım bilimcilerin ve filozofların da paylaştığına şahit olunur. Nagel, McGinn, Fodor, Chomsky, Chalmers gibi düşünürler kötümserler arasında yer alır. Nagel bir yarasa olmanın neye benzediğini irdelediği meşhur makalesinde, bilinç probleminin doğa bilimlerinin yöntemleriyle tüketici bir çözümünün ortaya konmasının önündeki büyük engeli tasvir etmeye girişir. Nagel’in muammalı bulduğu “bilinçli zihin” olgusunun en önemli ve karakteristik özelliği, deneyimin öznel niteliğinde yatmaktadır (Nagel, 2015, s. 147). McGinn ise fenomenal bilinci beynin bir ürünü olarak açıklamaya çalışmayı ‘bisküvilerden sayıları veya rabarbadan etiği’ nasıl elde edebileceğinizi açıklamaya çalışmaya benzetir (McGinn, 1993, s. 155). Flanagan’ın nitelemesiyle “yeni-gizemci” bir pozisyonda duran McGinn bir başka eserinde şöyle der: “Bilinç hakkında ne kadar çok düşünürseniz, bir o kadar bilmecemsi görünür. Tanrı’nın bakış açısından, yani Doğa’nın bakış açısından, bilince ilişkin içsel bir gizem

olmadığını düşünmek teselli edicidir. Gizem izlenimi, bilincin var olduğu nesnel dünyadan değil, kendi devası bilşsel yoksulluğumuzdan kaynaklanır” (McGinn, 1991, s. 43). McGinn, bilincin doğal bir olgu olduğunu kabul etmekle birlikte, onu izah etmenin insan bilgisinin menziline aştığına inanır: “Bilinç, nesnel gerçeklikte tamamen doğal bir şekilde belirir; sadece onun reel içsel yapısına erişimimiz yok. Belki de şaşkıncı bir şekilde, bilinç, realitenin katbekat bilgi-aşkın [*knowledge-transcendent*] bileşenlerinden biridir” (McGinn, 1995). Benzer şekilde, “melekler değil de biyolojik organizmalar, anlamaya çabaladığımız şeylerin büyük kısmı bilşsel sınırlarımızın ötesinde olabilir” diyen Chomsky de (2020, s. 136) günü geldiğinde bilincin izaha kavuşacağına dair pek umutlu sayılmaz. Bir başka kötümser, Fodor’a kulak verirken şöyle der: “Şu anki hâliyle zor problemin çözümünü hayâl edemeyiz. Bir çözüm hayâl etmenin sonuç itibarıyla gerektireceği kavramlarımızın ve teorilerimizin revizyonları muhtemelen çok derin ve çok sarsıcı olacaktır. Zor problem bizim açımızdan hallolmadan önce hemen hemen hiçbir şeyi çözemeyebiliriz” (Fodor, 2007, s. 9). Son örneğimiz olarak da Chalmers, aşağıda alıntıladığımız minvaldeki görüşleriyle kötümserler kompartımanındaki yerini almaktadır:

“Bilinç sorunu, bilimin ve felsefenin sınırında rahatsız edici bir şekilde yatmaktadır. Bunun tam anlamıyla bilimsel bir konu olduğunu söyleyebilirim: Bilinç, hareket, yaşam ve bilş gibi doğal bir fenomendir ve bunların meydana getirdiği surette açıklanmaya muhtaçtır. Fakat alışıldık bilimsel yöntemlerle araştırılmaya açık değildir. Olağan bilimsel metodoloji, özellikle fenomeni gözlemlemedeki zorluklar nedeniyle, onu kavramakta güçlük çeker. Birinci şahıs hâli dışında, verilere ulaşmak zordur” (Chalmers, 1996, s. xiv).

İyimserlere gelindiğindeyse, Dennett’in, Searle’ün, Revonsuo’nun, Humphrey’in ve Damasio’nun adlarını anabiliriz. “Neden bilinçliyiz?” sorusuna Dennett evrim teorisi ışığında, bilincin doğal seçimde sağladığı avantajı vurgulamak suretiyle yanıt verir. İnsan bilincinin evrimi hakkında, Darwin’in *İnsanın Türeyişi* başlıklı eserindeki kanılarından bu yana birçok görüşün ileri sürüldüğünü kaydetmesini (2017, s. 203) takiben Dennett de doğal seleksiyon fikrini esas alan kendi evrimsel izahını sunar. Dennett, bilinçli zihinleri olmayan primitif canlılardan insana uzanan evrim sürecinde, genetik evrim, fenotipik esneklik ve memetik evrim olmak üzere başlıca üç etken olduğunu ve bunların hepsinin insan bilincinin tasarımına giderek artan bir hızla katkıda bulunduğunu öne sürer (2017: 244). Milyonlarca yıldır süren fenotipik esnekliğe kıyasla memetik evrimin çok yeni bir olgu olduğunu belirtir: *Homo sapiens* ile ve dilin türeyişiyle son yüz bin yıldır güçlü bir etken hâline gelen memetik evrim son on bin yıldan da az bir sürede medeniyetin gelişimiyle patlama yapmıştır (2017, s. 244).

“Dünyada neden bilinçli varlıklar var?” veya kısaca “bilincin kökeni nedir?” sorusuna Searle, doğa bilimleri ve evrim teorisiyle tutarlı bir cevap vermeye çalışmaktadır. Atom teorisi ışığında, dünyanın parçacıklardan oluştuğunu ve parçacıkların da birtakım sistemlere doğru organize olduğunu belirtmesinin ardından, söz konusu sistemlerden bazılarının da canlılık özelliği taşıdığını ve onların uzun zaman dilimleri boyunca evrimleştiğini kaydeder ve ekler: “Bu canlı sistemlerinin bazılarının evrimleşmesiyle neden olma ve bilinci sürdürme yeteneğine sahip beyinler ortaya çıkmıştır. Bu yüzden, fotosentez, [...] sindirim ve üreme belli organizmalar için ne kadar “biyolojik” bir özellik ise bilinç de belli organizmaların o denli biyolojik bir özelliğidir” (Searle, 2014, s. 127). Searle böylece, bilinci, maddenin ve canlıların evriminin ürünü olan beynin üst düzey biyolojik bir özelliği olarak değerlendirir: “Bilinç, tıpkı katılığın, buz hâlindeyken H₂O moleküllerinin üst düzeyde beliren niteliği olması ve sıvılığın aynı şekilde H₂O moleküllerinin dalgalı hâlindeyken üst düzey ortaya çıkan niteliği olması gibi, [...] beynin üst düzey veya beliren niteliğidir” (Searle, 2014, s. 31).

Searle gibi Revonsuo da çok-katmanlı bir perspektiften bakarak fenomenal bilinci beliriveren biyolojik bir fenomen, yalnızca beyinde ortaya çıkabilen üst düzey bir biyolojik organizasyon olarak görür (Revonsuo, 2017, s. 415). Bu perspektifin çok-katmanlı olmasının sebebi, alt düzeydeki nöral faaliyetin, üst düzeydeki öznel deneyime dönüştüğünü esas almasıdır. Her ne kadar şu anda söz konusu belirimin nasıl gerçekleştiğini tahayyül edemiyor olsak da, bilimin bir gün bilincin beyinden nasıl beliriverdiğini açıklayabileceği yönünde iyimser düşündüğünü kaydeder (Revonsuo, 2017, s. 416). Revonsuo fenomenal bilinci, “öncelikle fenomenal niteliklerin içsel varoluşunu mümkün kılan ve sonra bu nitelikleri tutarlı bir dünya simülasyonu halinde ve bu sanal dünyanın merkezinde bir benlik veya beden imgesi bulunacak şekilde organize eden, beyindeki üst bir organizasyon düzeyi” olarak değerlendirir (2017, s. 423).

İyimserler grubunda yer alan bir diğer bilimci ve düşünür Humphrey de bilincin esrar perdesini kaldırmanın zannedildiği kadar zor olmadığını savunur. Yukarıda görüşlerine değindiğimiz yazarlar gibi o da evrimci bir bakış açısıyla bilincin sağladığı avantajın ne olduğu hakkında muhakeme yürütür. Canlı organizmaların diğer her özelleşmiş karakteristiği gibi, bilincin de seçimde avantaj sağladığı için evrimleşmiş olması gerektiğine hükmeder. Ona göre bilincin hayatta kalma üzerindeki etkileri, yaratığın

‘psikolojisi’ olarak adlandırabileceğimiz şeyi değiştirerek olabilir sadece. Humphrey, fenomenal olarak bilinçli olmanın, adaptif biçimde eylemde bulunmayı sağlaması itibarıyla seçildiğini savunur (Humphrey, 2022, s. 28). İnsan türü özelinde, bilincin hayatı daha yaşanması kıldığını, fenomenal olarak bilinçli olmanın dünyadan keyif almayı sağladığını, hayatta kalmaya değer vermeyi beraberinde getirdiğini tespit eden Humphrey, “yaşama sevinci” dediğimiz şeyi bilince borçlu olduğumuzu ima eder (2022, s. 91).

Buraya kadar bilince yaklaşımlarına kısaca değindiğimiz iyimser düşünürler grubunda yer alan çağdaş bir diğer bilimci ve düşünür Damasio’dur. Devam eden alt başlıkta inceleyeceğimiz tezleriyle onun da bilinci, evrimsel doğal seçim sürecinin bir ürünü olarak değerlendirdiğini göreceğiz.

3. DAMASIO’NUN BİLİNÇ HAKKINDAKİ TEZLERİ

Başlangıçta şunu belirtelim ki Damasio, bilinç problemini sadece beyinle ve sinir sistemiyle açıklama yanlısı her tür yaklaşımı hatalı bulur (2022b, s. 67). Damasio, bilinçli zihne ilişkin nörobiyolojinin şu üç perspektifi uzlaştırmakla mükellef olduğunu kaydeder (2020, s. 16): [1] Şahsî, özel ve her birimize has olan bireysel bilinçli zihne doğrudan tanık perspektifi; bununla kastettiği, içebakışçı yöneme konu olan “fenomenal bilinç”tir. [2] Bilinçli zihne sahip olduklarına inandığımız başkalarının eylemlerini gözlemlediğimiz davranışsal perspektif. [3] Bilinçli zihinlerinin olduğu (veya olmadığı) düşünülen kişilerin beyin işlevleri araştırılırken kullanılan nörolojik perspektif. Damasio, (Levine’in “izah gediği” dediği) birinci şahsın ağzından elde edilen kanıt ile beyindeki olaylardan elde edilen arasında büyük bir boşluk olduğunu vurgular. Bu boşluğun nasıl kapatılabileceğini sorar. Cevabı, bunun üstesinden gelebilmek için dördüncü bir perspektife ihtiyacımız olduğudur (2020, s. 16): Evrimsel biyolojinin ve nörobiyolojinin perspektifi. Bu perspektifin ışığında, Damasio’nun bilinç hakkında ana hatlarıyla şöyle bir türeyişsel senaryosu vardır: Milyonlarca yıl boyunca sayısız canlının beyinlerinde gerçekleşen faal zihinler oldu; bu beyinler ancak tanıklık edebilecek bir baş kahraman geliştirdiğinde bilinç başladı; ve yine bu beyinle ne zaman ki dili geliştirdi, işte o zaman zihnin ve bilincin var olduğu herkesin malûmu haline geldi (2020, s. 18).

Damasio, Chalmers’in nitelendirmesiyle (1995, s. 1) bilince dair “zor problem”in alışlagelen formülasyonunu şöyle özetler: “Problem trilyonlarca sinapsla birbirine bağlanan milyarlarca nöronun, yani fiziksel maddeden oluşan ve beyin adı verilen fizikokimyasal yapının nasıl olup da zihinsel durumları, hatta bilinçli zihinsel durumları ortaya çıkarabildiğidir” (Damasio, 2022a, s. 112). Damasio, “zor problem”in bu şekildeki biyolojik formülasyonunu hatalı bulur ve “beyinde meydana gelen fiziksel süreçlerin neden bilinçli deneyime yol açtığını sorarak, doğru soruyu sormuş olmuyoruz” der (2022a, s. 113). Ona göre, beyin, bilincin ortaya çıkış sürecinin vazgeçilmez bir parçası doğru olmakla birlikte, bilinci tek başına beyin meydana getirdiğini söylemek mümkün değildir. Damasio, vücudun sinirsel olmayan dokularının da bilincin oluşumuna önemli oranda katkı sağladığını vurgular (2022a, s. 113). Söz konusu katkının, özellikle de karma şekilde gerçekleşen ve bilinçli aklın³ oluşumuna katkıda bulunan hissetme süreciyle gerçekleştiğini savunur. O, “bilinçli aklın ortaya çıkması için, yalın zihin sürecinin organizmama ait ve beni yaşamımın, bedenimin ve düşüncelerimin sahibi olarak tanımlayan bilgilerle zenginleştirilmesi” gerektiği iddiasındadır (2022a, s. 121). Neticede ona göre en basitinden en karmaşığına, bilinçli akıl sürecini başlatan hep aynıdır: “Aklın belirli bir vücuttaki yerini almasını gerektiren ‘aitliğin’ belirlenmesi” (2022a, s. 121).

Damasio, bilincin, *akıl* adı verilen zihinsel imge akışına, o aklın sahibinin hissettiklerini ve gerçek olayları ifade eden zihinsel imgelerin eklenmesiyle yapılandırıldığını savunur (2022a, s. 125). Aklın imge içeriğinin kaynaklarını ise şu üç ana evrene ayırır: [1] *Bizi kuşatan dünya*, çevremizdekileri beş duyumuzla sürekli olarak ayrıntısıyla incelediğimiz nesnelere, eylemlere ve ilişkilerin evrenini sunar. [2] *İçimizde yer alan kadim dünya*, bünyemizdeki kalp, akciğer, mide ve bağırsaklar, deri altındaki ince damarlar, salgı bezleri, vb.’deki süreçler, iç organlar gibi gerçek nesnelere ile onları temsil eden imgeler arasında mekik dokur. Bünyemizdeki değişimlerin gerçekleştiği bölgeler ile, bu değişimlerin algısal temsili arasında sürekli bir etkileşim söz konusudur. Bu, vücudun ve aklın eş zamanlı katılım sağladığı hibrit bir süreçtir. [3] Üçüncü evren de yine organizmanın bünyesinde yer almakla birlikte farklı bir yapıdadır. Üçüncü evren, *iskelet, uzuvların kemikleri ve kafatasından, iskelet kasları tarafından korunan ve hareketi bu kaslarca*

3 Damasio “bilinç” ve “akıl” terimlerinin çoğunlukla eş anlamlıymış gibi kullanılmasına sitem eder; zira o, iki terimi farklı olguları kastetmekte kullanır. Kendi tercih ettiği şekliye “bilinçli akıl” tamlamasının meseleye daha elverişli bir yaklaşım sağladığını kaydeder (2022a, s. 119). Bu tamlamada, “bilinç” ifadesinin aklı nitelendiğini ve de aklın bütün hallerinin bilinçli olmasının gerekmediğini ve bilincin oluşumunda farklı bileşenler bulunduğu yönünde uyarıcı bir tamlama olduğunu düşünür. Damasio’nun nezdinde bilinç, zenginleştirilmiş bir zihin durumudur (2022a, s. 119). Ona göre, imgeler gibi zihinsel içeriklerin ortaya çıktığı noktada, onların organizma tarafından açıkça sahiplenilmesi, bilinçli aklın ayırt edici özelliğidir (2022a, s. 120). Bu özellik mevcut olmadığında, genel bir terim olarak “akıl” ifadesinin kullanılmasını daha yerinde bulur. Yeri gelmişken, Damasio’nun “bilinçli olma” ile “uyanık halde olma” arasında çoğunlukla farzedilen ayrıntıya da itiraz ettiğini ekleyelim: Rüya gördüğümüz esnada uykuda olduğumuz halde bilinç devrededir (2022a, s. 123).

temin edilen vücut bölümlerinden oluşur (2022a, s.126-127). Böylece, Damasio açısından, bilincin, ancak bedenli bir varoluş biçiminde tezahür edebilen bir özellik olduğunu anlıyoruz: “Vücut yoksa akıl hiç yoktur. Organizmamız bir vücut, bir sinir sistemi ve her ikisinden de doğan bir akıl içerir” (2022a, s. 68).

Damasio’ya göre “bilinç, zihnin belirli bir durumundan ibarettir ve onsuz zaten yok olmuş demektir” (2022a, s. 39). Damasio “bilinç hali” ile kastedilenin, “zihnimizin içeriğine dair farkında olma durumumuz” olduğunu belirtir (2022a, s. 39). Çevremizdeki dünyaya dair bazı algılamalarla ve hissetme becerisi ile donatılmış aklın, “bilinçli” olarak kabul edildiğini ve aklın bu türünün de yalnızca biz insanlara özgü olmadığını, bütün hayvanlar âlemine de ait olduğunu ileri sürer (2022a, s. 39). Damasio, bir tür kolektivite ve sosyallik sergileyen böceklerin bile akla ve bilince sahip olduğuna inanır. Dahası, bakteriler gibi basit organizmaların zaman içinde akıl ve bilinç kazanmalarını sağlayacak bazı öncü hücreleri olduğunu düşünür (2022a, s. 40).

Damasio, bilincin ortaya çıkışında hissetmenin ve duyguların⁴ önemli bir rol üstlendiğine kanidir: Duygularımızın tehlikeler ve fırsatlar hakkında bilgi sağlayarak ve bu istikamette hareket etmemizi teşvik ederek bizi koruduğunu kaydeder (2022a, s. 133). Duyguların akla sunduğu hakikatler sayesinde, o anda aklımızda bulunan her şeyin, aynı zamanda bize ait olduğunu ve kendi bünyemizde gerçekleştiğini zahmetsizce biliriz. Ona göre duygular, deneyimlemeyi ve bilinçlenmeyi, aklımızdakileri kendi varlığımızla bütünleştirmeyi sağlar. Bilinçliliği ilk mümkün kılanın, homeostatik duygular olduğunu öne sürer (2022a, s. 133). Aklın organizmaya ait olduğu bilgimizin bir sonucu olarak, iç yapımızın imgeleri ve dışımızdaki çevrede bulunan diğer organizmaların yapıları, eylemleri ve uzamsal konumlarına dair zihinsel haritalarımız gibi akılda oluşan her şeyin, zorunlulukla “organizmanın bakış açısı”nı benimseyerek oluşturulduğunu savunur (2022a, s. 134). Burası tam da Damasio’nun bilinç görüşüne “benlik” ve “kendilik” kavramlarının eklenildiği noktadır:

“Bilgili ve bilinçli olmak için varlıklar ve süreçler ile kendi organizmamız, yani “kendimiz” arasında “bağlantı” veya “ilişki” kurmamız gerekir. Bilgiyi ilişki kurmak ve aitlik oluşturmak için kullandığımızda, varoluşumuzun ve algılarımızın bilincine varırız. [...] Bilinç, akan imgeler sırasında otomatik olarak bu imgelerin kişiye ait olduğu, onun organizmasında gerçekleştiği ve en nihayetinde aklın da o kişiye ait olduğu düşüncesini ortaya koymaya yetecek şekilde bilgilerin bir araya getirilmesidir. Bilincin sırrı, bilgileri bir araya getirmek ve bu bilgiyi, aklın “kimlik” belgesi olarak sunmaktır. [...] Mevcut zihinsel içeriğin sahibinin kişinin KENDİSİ olduğu ortaya çıktıktan sonra aklın içeriği bilinçli hale gelmeye başlar. Sahiplik bilgisi, belirli gerçeklerden ve doğrudan homeostatik duygulardan elde edilebilir. Homeostatik duygular kolayca, doğal bir biçimde, gerektikçe ve anında, fazladan akıl yürütme veya hesaplama gerekmeksizin, akli bedenle kesin bir şekilde özdeşleştirir” (2022a, s. 135-138-139).

Damasio, en temelde bilinçli zihinlerin, benliğin, basit zihin süreçlerine eklenmesiyle ortaya çıktığını düşünür. Ona göre, zihinlerde “benlik” hissi bulunmadığı sürece, o zihinlerin hakikî anlamda bilinçli olduğundan bahsedilemez. Öyle bir hissin bulunmadığı durumların tipik örnekleri, rüyasız uyku, genel anestezi ve beyindeki bazı rahatsızlıklardır. Bu durumlarda kişilerin benlik süreci askıya alınmıştır. Damasio benliği, bilinçli olduğumuz sırada bizimle birlikte olan bir süreç şeklinde tarif eder. Benlik sürecine iki farklı açıdan bakılabileceğini kaydeder (2020, s. 8-9): İlki, benliği, zihnin belirli işleyişlerinden, davranışların belirli özelliklerinden ve belirli bir biyografiden oluşan dinamik bir “nesne” addeden bakış açısıdır. İkincisi, benliği “bilen” olarak ele alarak deneyimlerimize ve onların yansımalarına odaklanan bakış açısıdır. Kısaca söylersek “nesne-benlik” ve “bilen-benlik” (veya “özne-benlik”). Damasio “maddî ben” diye de andığı nesne-benlik hakkında şöyle bir tanım yapar: “Bağlantılı zihinsel süreçlerin dinamik toplamında ifade bulan ve yaşayan bedenin temsiline odaklanan bağlantılı nöral süreçlerin dinamik toplamıdır” (2020, s. 10). Damasio, biyolojik evrimde önemli bir dönüm noktası olarak gördüğü özne-benliği, nesne-benliğin üstünde -sanki yeni zihinsel süreçleri doğuran nöral süreçlerin katmanı gibikat kat yığılmış şekilde tasavvur edebileceğimizi kaydeder. Esasen benliğin bu iki türü arasında bir karşıtlık bulunmadığını, aksine aralarında daha ziyade bir süreklilik bulunduğunu belirtmesinin ardından, özne-benliğin temelinin nesne-benlik olduğunu ekler. Damasio, kendi yaklaşımında her iki bakış açısını birleştirmeye çalışır. Bu bağlamdaki ana tezi, bilen olarak benliğin, nesne olarak benlikten, evrimsel

4 Damasio, “duygu” ile “his” arasında yaptığı ayrımı şöyle açıklar: “Duygu ve his, çok sıkı bir döngünün parçaları olsalar da birbirinden ayrılabilir süreçlerdir. [...] Duygular karmaşık, evrim tarafından tertiplenmiş otomatik eylem programlarıdır. Eylemlere belirli fikirleri ve biliş modlarını içeren bilişsel bir program eşlik eder, ancak duygular dünyası yüz ifadeleri ve duruştan iç organlarda ve beden içi ortamdaki değişikliklere kadar, çoğunlukla bedenlerimizde yaşanır. Duygu hisleriyse, duygu üretimi sırasında bedenimizde ve zihnimizde olanlara ilişkin bileşik algılardır. Beden açısından bakıldığında hisler eylemlerin kendileri değil, eylemlerin imgeleridir. [...] Duygular fikirlere ve belirli düşünme modlarına eşlik eden eylemlerken duygusal hisler çoğunlukla bu duygu üretimi sırasında bedenlerimizde olup bitene ve aynı süre içinde zihnimizin durumuna ilişkin algılardır” (2020, s. 115-116). Ona göre “duygular, algılanan, öğrenilen, hatırlanan, hayal edilen, mantık yürütülen, yargılanan, karar verilen, planlanan ya da zihinde yaratılan her şeye, organizmamızda yaşamın ortaya çıkışına eşlik eder” (2022a, s. 104).

gelişimle doğduğu yönündedir. Gerek evrim süreci gerekse belirli bir kişinin yaşamı açısından bakıldığında, bilen-benlik halini almanın etap etap gerçekleştiğini savunur (2020, s. 11): *Proto-benlik* (ilkel hisler), eylemlerle yönetilen *çekirdek benlik*, sonra da sosyal ve ruhsal boyutları bir araya getiren *otobiyografik benlik*. Damasio “benlik” duygusunun tezahür ettiği bilinci de “çekirdek bilinç” diye nitelendirir: “Çekirdek bilinçte ortaya çıkan benlik duygusu, beynin etkileşimde bulunduğu her nesne için durmadan yeniden yaratılan geçici bir varlık olan çekirdek benliktir” (1999, s. 15). Damasio geleneksel “benlik” kavramımızın, “aynılık/kimlik” fikriyle bağlantılı olduğunu ve bir kişiyi karakterize eden biricik olguların ve varoluş biçimlerinin geçici olmayan bir koleksiyonuna karşılık geldiğini belirtir ve bu entiteyi adlandırmak üzere “otobiyografik benlik” terimini kullanır (1999, s. 15). Özetle, ona göre çekirdek bilinç basit, biyolojik bir olgudur; tek bir organizasyon düzeyine sahiptir; organizmanın ömrü boyunca kararlıdır; sadece insana has değildir ve geleneksel belleğe, çalışan belleğe, akıl yürütmeye veya dile bağımlı değildir (1999, s. 14). “Genişletilmiş bilinç” [*extended consciousness*] diye andığı durum ise karmaşık bir biyolojik olgudur; birkaç organizasyon düzeyine sahiptir ve organizmanın ömrü boyunca gelişir (1999, s. 14). Genişletilmiş bilincin bazı insan olmayan hayvanlarda da basit seviyelerde mevcut olduğuna inanan Damasio, bu bilinç türünün sadece insanlarda en yüksek seviyelerine ulaştığını vurgular (1999, s. 14). Genişletilmiş bilincin bu insana has zirvesine ulaştığında, dil tarafından katmerlendiğini belirtir (1999, s. 14).

Damasio, zihnin bilinçli hâle gelmesi için, adna ister “benlik” diyelim ister “baş kahraman”, beyinde bir “bilen”in üretilmesi gerektiğini düşünür (2020, s. 18). Beyin, zihinde bu bileni üretince, bunu “öznellik” izler. Damasio’nun “[zihinsel] içerikler üreten ve [onları] harekete geçiren organizmaya odaklanan zihinsel organizasyon” diye (2020, s. 10) tanımladığı bilinç, yaşayan ve çeşitli davranışlar sergileyen organizmayı kendi mevcudiyetini bilmeye muktedir kılan bir zihinsellik seviyesidir. Damasio zihinsel bir akış içinde (örneğin birtakım imgelerle) zihin teşekkül edebildiği halde, buna bazı süreçler etkilenmediği takdirde o zihnin bilinçsiz kalacağını savunur. Zihnin bilinçli olabilmesi için, ek bir vasıf olarak öznellik kazanması şarttır (2020, s. 11). Damasio, “öznellik” ve “bütünleşik deneyim”in, bilincin vazgeçilmez bileşenleri olduğunun altını çizer (2022b, s. 154). Ona göre bu iki bileşen, “kültürel zekâ”yı mümkün kılan ana unsurlardır (2022b, s. 154)

“Homeostaz”⁵, Damasio’nun bilinç problemine önerdiği çözümde merkezî bir yer tutar. Canlıların evrimi sürecinde Damasio’nun bilinçli aklın türeyişini sağladığını savunduğu temel biyolojik mekanizma “homeostaz”dır. Onun tanımıyla homeostaz “canlı bir organizmanın fizyolojik parametrelerini (örneğin sıcaklık, pH, besin seviyeleri, iç organların faaliyeti, vb.) optimal fonksiyon ve hayatta kalma bakımından en elverişli aralıkta tutma sürecidir” (2022a, s. 67). Böylece homeostaz bireyin hayatta kalmasını ve gelişimini sağlamış ve bireyin yaşamını idame ettirmesi ve üremesi bakımından uygun şartların kurulmasını yardımcı olur (2022b, s. 180). Başlangıçta canlı organizmalar sinir sistemi ve akla başvurmadan bu amaçlarla meşgul olmuşlarsa da daha sonra gelen organizmalar akılcı ve ihtiyatlı yolları devreye sokmuştur. Evrimde, mevcut seçenekler arasında en uygun stratejiler seçilmiştir ve bu seçimler nesiller boyu genetik olarak sürdürülmüştür (2022b, s. 181). Damasio, basit organizmalarda seçilimin otonom öz-örgütlenme süreçleriyle doğal olarak ortaya çıkan süreçler arasından yapılırken, karmaşık organizmalarda öznel nitelikteki buluşların yol açtığı seçenekler arasından yapıldığını kaydeder (2022b, s. 181). Organizmanın karmaşıklık düzeyi değişse de, açıkça belirtilmemiş (sağ kalma, gelişme ve potansiyel üreme gibi) temel homeostatik amaçların aynı kaldığını belirtir.

Damasio bakterilerde, basit hayvanlarda ve bitkilerde gözlemlenen homeostaz türünün “otomatik” oluşuna dikkat çeker (2022b, s. 48). Bu bağlamda kullanılan “homeostaz” terimiyle kastedilen şeyin, organizma açısından öznellik ya da kararlılık olmaksızın otomatik olarak işlev gören fizyolojik kontrolün bilinçdışı olduğunu tespit eder (2022b, s. 47). Bu otomatik homeostaz türünün, daha sonra duyu ve bilinçle donanacak zihinlerin gelişimine öncülük ettiğini savunur (2022b, s. 48). İnsanlarda ve kompleks sinir sistemi olan başka türlerde, değerli zihinsel deneyimleri destekleyici mekanizmalar bulunduğunu ve bunların anahtarının da “duygular” olduğunu açıklar. Burada kullandığı anlamıyla “duygular”ın, ancak akıl ve ilgili zihinsel olaylar var olduğunda ve de ancak zihinler bilinç kazanıp deneyimler edinmeye başladığında söz konusu olduğunu vurgular (2022b, s. 48). Ona göre, bitkilerde ve bakterilerde başlayan homeostaz, “duyumsama” ve yanıt verme yeteneklerini, aklın ve bilincin son derece mütevazı öncüllerini içerir (2022b, s. 48). Bakteri zarında mevcut kimyasal moleküller düzeyinde işlev gösteren “duyumsama”nın, bitkilerde de bulunduğunu kaydeder: “Bitkiler, topraktaki bazı moleküllerin varlığını

5 İngilizce *homeostasis* terimi, kökeni itibarıyla, Antik Yunancada “eş, benzer” anlamına gelen ὁμοιος ile “denge” anlamına gelen στάσις kelimelerinin bileşimi olup Damasio’nun dilimize *Zihindeki Benlik* başlığıyla çevrilmiş eserinde, parantez içinde “özdenge” karşılığı da kullanılmıştır (Damasio, 2020, s. 44).

hissedebilir (aslında köklerinin uçları duyu organlarıdır) ve buna göre hareket edebilirler: Homeostatik olarak gerekli moleküllerin bulunma ihtimalinin fazla olduğu yöne doğru büyüyebilirler” (2022b, s. 48). Damasio ağaçların, kökleri kolektif homeostaza katkı sağlayan geniş ağlar meydana getirebildiğini aktarır (2022a, s. 54).

Damasio açısından bilincin işlevi, öncelikle, organizmaların yaşam düzeninin katı gerekliliklerine uygun şekilde yaşamlarını düzenlemelerini sağlamaktır (2022a, s. 115). Ona göre bilincin temel yapı taşlarından biri “hissetmek”tir ve hissetmenin de amacı, homeostatik gereklilikler doğrultusunda yaşamın düzenlenmesine destek olmaktır (2022a, s. 115). Damasio bu itibarla da, evrim sürecinin kronolojik sıralamasında, duyguların, bilinçten hemen önce ortaya çıkarak ona âdeta sıçrama tahtası olarak hizmet ettiğini öne sürer. O, duyguların, bilincin türeyişini sağlamış olduğu ve onu cömertçe aklın hizmetine sunduğu kanısındadır (2022a, s. 116). Böylece (bakterilerdeki veya bitkilerdeki bilinçli akıl içermeyen sinsi veya örtük bir zekâdan farklı olarak) bilinçli akıl, hayatta kalmak için neyin gerekli olduğunu organizmanın net bir şekilde saptamasına ve onlara ulaşmasına yardımcı olur (2022a, s. 116-117). Bilinç, ilgili duygunun düzeyine bağlı olarak saptanan ihtiyaçlara bir yanıt arar ve hatta bu yanıtı dayatır. Damasio bu tespitlerine şunu ekler:

“Açık bilgi ve akıl yürütme, örtük zekâ çeşitleri tarafından yönetilen ve yalnızca temel homeostaza yanıt veren örtük yeterlik biçimleri için mevcut olmayan kaynaklar sunar. Bilgi ve yaratıcı akıl yürütme, belirli ihtiyaçlar için yeni yanıtlar oluşturur. Bilinçli akla sahip organizmalar, yaşamda belirli avantajlar elde ederler. Zekâ ve yaratıcılık düzeylerine uygun olarak hareket alanları genişler. Çok farklı ortamlarda yaşam mücadelesi verebilirler. Karşılıklarına çıkan farklı ve çeşitli pek çok engeli aşma şansları daha yüksektir. Bilinç, bu organizmaların yaşam alanlarını genişletir” (2022a, s. 117).

Dil yetisi sayesinde bilincin en yüksek seviyesini haiz *Homo sapiens*'in gezegenimizin iklimsel ve topoğrafik açıdan en elverişsiz yörelerini bile mesken tutması, Damasio'nun yukarıda alıntılıdığımız pasajda söylediklerinin en âşikâr ampirik kanıtıdır. Damasio bilincin getirdiği üstün adaptasyon becerimizin her ortamda, dünyadaki her yerde, suyun altında, çöllerde ve dağlarda hayatta kalma hususunda son derece başarılı çözümler ürettiğini vurgular (2020, s. 61). Böylece çok sayıda nişe uyum sağlayacak şekilde evrimleştiğimizi ve daha da fazlasına uyum sağlamayı öğrenebildiğimizi de ekler. Öyle ki türümüz gelecekte gezegenimizle yetinmeyerek kendine uzayda yeni nişler inşa etmeye namzet görünmekte. Bilincin zaferlerinin sınır tanımadığını söylemek mümkün.

Damasio canlıların evrimi sürecinde, birtakım özelliklerin, onların yaşamasına katkıları ölçüsünde güçlendiğini ya da zayıfladığını kaydeder (2020, s. 275). Bilinç de böyle bir özelliktir ve evrimde avantaj sağlamanın en doğrudan açıklaması da Damasio'ya göre bilinçli türlerin yaşam döngüsünde kalma oranının yüksek oluşudur (2020, s. 275). “Bilinç tam olarak neye yardımcı oldu?” diye soran Damasio'nun bu soruya cevabı şöyledir:

“En basit düzeylerde bile bilinç çevresel koşullara verilen tepkinin optimize edilmesine yardımcı olur. Bilinçli zihinde işlenen imgeler, ortam hakkında ayrıntılı bilgi verir ve bu ayrıntılar örneğin bir tehditte kurtulmayı ya da avın yakalanmasını sağlayacak hamle gibi çok gerekli bir tepkinin doğruluğunu artırmak için kullanılabilir. İmgelerin doğruluğu bilinçli zihnin avantajlarından yalnızca biridir. Bence en önemli avantaj, bilinçli zihinde çevresel imgelerin işlenmesine, öznen canlı organizmasına ait olan benlikte temsil edilen belirli bir içsel imge kümesinin yön vermesinden kaynaklanıyor. Benlik, zihin sürecini odaklar; başka nesnelere ve olaylarla karşılaşma macerasını motivasyonla süsler, beynin dışındaki dünyanın keşfine, organizmanın karşılaştığı ilk ve en önemli sorunu olan yaşamın başarıyla yönetilmesi sorunundan kaynaklanan endişeyi ekler. Bu endişe, temeli ilkel ve değiştirilmiş bedensel hislerde yatan benlik süreci tarafından doğal olarak üretilir” (2020, s. 275-276).

Demek ki ona göre, bilinçli zihnin organizmaya sağladığı en büyük avantaj, hayatta kalma endişesi taşıyan bir benlik hissini beraberinde getirmesidir. Bilincin evrimindeki daha karmaşık düzeylerde, bu benlik hissine bellek, muhakeme, dil gibi işlevler eklenir ve bilincin avantajı daha da artar (2020, s. 276). Artan avantaj, çoğunlukla planlama ve düşünmeyle ilgilidir. Bu sayede, muhtemel geleceğe dönük projeksiyonda bulunup otomatik yanıtları ertelemek veya bastırmak mümkün olmuştur. Damasio “doyum erteleme” kapasitemizin, şimdi iyi görünse de gelecekte kötü bir şeye yol açacağı tahmin edilen bir şeyden vazgeçmeyi mümkün kıldığını belirtir. Ona göre bu, bilincimizin, temel homeostazi daha iyi yönetmemizi ve nihayetinde sosyokültürel homeostazın kapısını açmamızı sağlayan bir eğilimdir (2020, s. 276). Damasio'nun bilinci bu bakımdan, bilgimizin artışının, mitolojinin ve dinin yanısıra, bilim, teknoloji,

sanat, felsefe gibi kültürel faaliyetlerin ve de ahlâk, kanunlar, hukuk, devlet gibi sosyal kurumların doğuşunun ve gelişiminin muharriki olarak değerlendirdiğini saptamaktayız.

Damasio homeostazın ve de onun “bilinçli vekili” diye nitelendirdiği duyguların, kültürel süreçteki rolü üzerinde her fırsatta ısrarla durur (2022b, s. 179). İnsanın kültürel aklının biyolojik kökeni konusunda Damasio’nun önerdiği formül, homeostazın hem basit organizmaların hem de insan da dâhil karmaşık organizmaların yaşamını sürdürmelerini ve gelişimlerini güvenceye alan davranışsal stratejilerin ortaya çıkışından sorumlu olduğu fikrini esas alır (2022b, s. 180). Ona göre ilk organizmalarda homeostaz, zihinsel süreçlerin mevcut bulunmaması bakımından, duyguların ve öznel bakış açısının “öncülleri”ni ortaya koymuştur (2022b, s. 180). Damasio şu veya bu seviyede “sosyokültürel” özellikler arz eden birtakım uygulamaların ve araçların evrim sürecinin erken döneminde ortaya çıkmış olması gerektiğini ileri sürer (2022b, s. 181). Bakteriler gibi tek hücreli organizmalarda, bireylerin ve grubun hayatta kalmasına hizmet eden bazı “sosyal” davranışlar bulunduğunu kaydeder. Sosyal böceklerde ve karmaşık sinir sistemleri olan çok hücreli canlılarda ise, “kültürel” davranışların karmaşıklık düzeyinin daha da yüksek olduğunu hatırlatır (2022b, s. 181). Bunlarda, mimari kolonilere, yuvalara ve basit aletler gibi yapılarla şahit olunur. Bu gibi insan dışı kültürel tezahürlerin, uygun şartlar altında, tipik olarak uygulanan iyi yapılandırılmış programların sonucu olduğunu vurgulayan Damasio, bu programların doğal seçilimle, homeostazın kontrolü altında uzun bir zaman diliminde bir araya getirilmiş ve genlerle aktarılmış olduğunu söyler (2022b, s. 181-182).

Evrim sürecinde daha sonraki organizmalarda sinir sistemlerinin ortaya çıkışını takiben akıl yetisi ve de o yetinin içinde, dış dünyayı ve onun organizmayla ilişkisini temsil eden bütün imgelerle birlikte duygular meydana gelmiştir. Ardından, bu imgeler, özellikle, bellekle, mantıksal muhakemeye ve daha sonra da sözlü dille ve yaratıcı zekâyla desteklenmiş ve en sonunda kültür ve uygarlıkları oluşturan araçlar ve pratikler sahneye çıkmıştır (2022b, s. 180). Damasio evrim ve dalları üzerine düşünüldüğünde, zihin öncesi ve sonrası organizmalar arasındaki sınır geçişlerinin var olduğunu anlaşılabileceğini belirtir (2022b, s. 182). Ona göre bu sınırlar bir dereceye kadar, [1] “kültür öncesi” davranışlar ile, [2] “gerçek anlamda kültürel” davranış ve zihinler arasındaki ayrıma tekabül eder; birincide salt genetik evrimin düzeni söz konusuysen ikincide karmaşık ve daha ziyade kültürel evrim söz konusudur (2022b, s. 182).

Damasio, kültürel gelişmelerin ardında yatan gücün de “homeostatik dürtü” olduğunu savunur (2020, s. 300). Kültürel gelişmelerin otomatik homeostaz ile aynı hedefe yönelik olduğunu belirtir. Kültürel gelişmelerin otomatik homeostaz ile aynı hedefe yönelik olduğunu belirtir. Yaşam sürecinde dengesizlik saptandığında, hem otomatik homeostaz, hem de sosyal ve kültürel aygıtların tepki vererek insan biyolojisi ile fiziksel ve sosyal ortamın kısıtlamaları dahilinde bu dengesizliği gidermeye çalıştığını kaydeder (2020, s. 300). Damasio dengesizliğe yanıt olarak üretilen sosyal ve kültürel aygıtların bireylerin ve grubun dengesini geri kazandırmayı amaçladığını ileri sürer (2020: 300). Bilincin bu işlevinin nörolojisi bakımından Damasio, dengesizliğin, “beynin stratosferi” diye nitelediği bilinçli zihinde saptandığını kaydeder (2020, s. 301). İşte bu sürece “sosyokültürel homeostaz” adını verir. Dengesizliğe verilen duygusal tepkilerin temel homeostazı anında devreye soktuğunu, ama sosyokültürel homeostazın korteks düzeyinde başladığını söyler. Bilinçli tefekkür ve eylem planlaması sayesinde, yaşamın idame edilmesine, otomatik homeostazın çok ötesinde yeni ufuklar eklendiğini belirtir (2020, s. 301). Damasio aralarındaki farklılığı tarif ettiği iki homeostaz türü arasında bir etkileşim olmadığını zannedilmemesi gerektiğine dikkat çeker:

“Homeostazın temel ve sosyokültürel olarak ki geniş sınıfa bölünmesi fikri, sosyokültürel homeostazın tamamen “kültürel”, diğerinse “biyolojik” bir yapı olduğu anlamına gelmez. Biyoloji ve kültür etkileşim içindedir. Sosyokültürel homeostaz, beyinleri bazı genomların rehberliğinde belirli bir biçimde yapılandıran zihinler tarafından şekillendirmiştir. İlginçtir ki kültürel gelişmelerin insan genomunda derin değişikliklere yol açabildiğini gösteren kanıtlar artmaktadır. Örneğin, mandıracılığın icat edilmesi ve sütün insan beslenmesine dahil olması, laktoz toleransına⁶ izin veren genlerde değişikliğe yol açmıştır” (2020, s. 302).

6 Oldukça kapsamlı bir konu olan laktoz toleransının evrimine değinmek üzere, *Nature* dergisinin 7460. sayısında yayımlanmış, Andrew Curry’nin (2013) “Archaeology: The milk revolution” başlıklı makalesinin dilimize titizlikle yapılmış çevirisinden bir paragraf nakledeyim: «Son buzul çağı sırasında, süt yetişkinler için esasında bir toksindi. Çünkü yetişkinler, sütteki ana şeker olan laktozun sindirimi için gerekli olan laktaz enzimini üretemiyorlardı. Fakat yaklaşık 11.000 yıl önce Orta Asya’da avcı-toplayıcılığın yerini tarım almaya başlayınca, sığır sahipleri peynir ve yoğurt yapmak için sütü fermente ederek, süt ürünlerindeki laktozu nasıl tolere edebilecekleri düzeye indirebileceklerini öğrendi. Bu olaydan birkaç bin yıl sonra ise Avrupa boyunca yayılan bir genetik mutasyon insanlara hayatları boyunca laktaz enzimi üretebilme ve dolayısıyla da süt içebilme yetisi sağladı. Bu adaptasyon, toplumlara hasadın başarısız olduğu dönemlerde yeni, zengin ve sürekliliği olan bir besin kaynağının kapılarını açtı» (Curry: 2013, makalenin tam çeviri metni “editör” ibaresiyle şu web adresinde yer almaktadır: <https://bilimfili.com/ilkel-insan-topluluklarında-sut-devrimi/>). Demek ki inşa edilmiş yeni bir kültürel niş olarak besicilik-sütçülük, popülasyonda, hem kültürel (süt ve mamullerinin tüketiminin yaygınlaşması) hem de genetik (laktoz toleransının gelişmesi) şeklinde bir geri-besleme meydana getirmiştir.

Damasio insan türünü kültürün ve sosyal fenomenlerin ortaya çıkış sürecini ve yapısını, bunu mümkün kılan biyolojik olgu açısından da değerlendirmeyi gerekli görür (2022a, s. 166). Biyolojik evrim sürecindeki aşamalı zekice tezahürleri şöyle sıralar: Homeostatik düzenleme, örtük (veya “sinsi” dediği) zekâ, algılama, imge oluşturma mekanizması, karmaşık organizmada yaşam durumunu aktaran duygular, bilincin kendisi ve nihayetinde de toplumsal iş birliğinin mekanizmaları (2022a, s. 166). Öyle anlaşılmaktadır ki Damasio, türümüzün sosyal organizasyon ve iş birliği gibi başarılarının da en nihayetinde doğal evrim sürecinin bir uzantısı olduğu kanısındadır. Damasio, insan kültürlerinin yükselişinde bilinçli duyguların ve yaratıcı zekânın oynadığı rolün altını çizer (2022b, s. 203). Türümüzün atalarının deneyimlediği duyguların sadece kayıp, acı, üzüntü ve zevk beklentisi gibi bireysel olanlarla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda soy, bağlanma ve çekirdek aile ile başlayan daha büyük duygu grupları gibi topluluklara beslenen duygular yanında kolektif olarak birtakım nesnelere, kişilere, yönelik hayranlık, huşu ve yücelik gibi duyguların da söz konusu olduğunu belirtir (2022b, s. 205). Bu tür duyguların yol açtığı icatlar arasında müzik, dans ve görsel sanatlarla birlikte törenler, büyü ve birçok tanrı ve tanrıça bulunduğunu ekler. Damasio’ya göre duygular, zekânın belli hedeflere odaklanmasını sağlamış, menzilin artırmış ve onu insanın kültürel zekâsıyla sonuçlanacak biçimde rafine hale getirmiştir (2022b, s. 206). Damasio’nun nezdinde din, sanat, felsefe, bilim, teknoloji gibi insanın kültürel zekâsının yaratıları geniş bir duygular yelpazesinden ve homeostatik durumlardan faydalanır (2022b, s. 193). Sonuç itibariyle ona göre bakteriden insana uzanan süreç tamamen homeostaz tarafından çekip çevrilir:

“Gerçek kültür olarak kabul ettiğimiz şeyin, homeostaz buyruğu tarafından yönlendirilen etkin sosyal davranış kisvesi altında, usulca, basit ve tek hücreli yaşamda başladığını söylemeye cesaret edebiliriz. Kültürler ancak milyarlarca yıl sonra, aynı güçlü homeostatik buyruk altında faaliyet gösteren, araştıran ve yaratan kültürel akılla donatılmış, kompleks insan organizmalarında anlam kazanmıştır” (2022b, s. 200).

Damasio insanın bilinçli aklının başarıları karşısında duyduğumuz hayranlığı haksız bulmamakla birlikte, insanın şimdiki durumuna nasıl eriştiğinin tasvirinde, bir hakikati atlamamamız gerektiğine dikkat çeker: Evrim sürecinde insana başarıyı getiren temel donanımlar, diğer canlı formlarının uzun tarihleri boyunca bireysel ve topluca başarı kazanmak için kullanmış oldukları donanımın aktarımından ve iyileştirilmesinden ibarettir der (2022a, s. 167). Bundan çıkardığı etik sorumluluk ise, türlerin birbirine karşılıklı bağımlılığı itibariyle, gezegenimize ve onun üzerinde süregiden yaşama insan müdahalesinin sebebiyet verdiği tahribatı azaltma ve giderme yönünde çaba harcama gerekliliğidir (2022a, s. 167).

Son bir husus olarak, bilinç hakkında metnimizin “giriş” kısmında yer alan sorulardan birine, “makinelere bilinç kazanabilir mi?” sorusuna Damasio’nun cevabını ele alalım. Damasio, mevcut sert gövdeli robot teknolojisi karşısında geliştirilecek bir yumuşak gövdeli robot teknolojisiyle, hisseden makineler yapılabileceği kanısındadır (2022a, s. 159). Peki, diye sorar, “bu tür hisseden makineler bilinçli makineler haline gelebilir mi?”. Damasio’nun kendi sorusuna verdiği cevap “evet”tir. Damasio, daha önce de aktardığımız gibi, bilinçli olmak ve öznel deneyimlere sahip olmak için iki bileşenin gerekli ve yeterli olduğunu düşünür: [1] Kendi organizmamıza özgü bireysel bir perspektif (bakış açısı) ve [2] bireysel duygular (2022b, s. 226). O, bu iki bileşenin robotlarda da kısmen gerçekleştirilebileceğini savunur. Robotlara bir perspektif kazandırmanın nispeten kolay olduğunu belirten Damasio, onlarda duygu yaratmak için yaşayan bir beden imâl etmek gerektiğini söyler (2022b, s. 226). Ona göre homeostatik özellikleri olan bir robot bu yönde önemli bir adım olacaktır: “Yapılması gereken, bazı homeostaz benzeri dahili düzenleyici parametrelerin arayışı içinde olan bir *beden* oluşturmaktır” (2022b, s. 225). Bunun başarılması için bir süre daha geçmesi gerektiğini düşünen Damasio, bu tür robotların “bilince uzanan yolun bir parçası olduklarını hissederek bilinçle ilgili işlevsel öğeler geliştirebileceği”ni iddia eder. Ona göre bu tür robotların nihaî bilinç düzeyi, makinenin bünyesindeki yapıların ve içinde bulunduğu koşulların içsel temsillerinin karmaşıklığına bağlı olacaktır (2022a, s. 159). Damasio bu bakımdan umutlu bir dil kullanır:

“Bu yönde gelişme kaydedeceğimizi varsayarak, hissetme olasılığına yaklaşabiliriz; hissetmeyi takiben de insan benzeri zekâ biçimine (bu bağlamda, Büyük Veri’den doğan sezgiyi görebiliyorum) ve tahmini riskler, kırılmalıklar, duygusal bağılıklar, neşe, keyifsizlik, bilgelik ve insan muhakemesinin yenilgi ve zaferleriyle tamamlanan, insan benzeri davranışlara doğru bir ilerleme olabilir” (2022b, s. 226).

Neticede Damasio “yapay bilinç” imal etme konusunda sadece iyimser bir beklenti içinde olmakla kalmamakta, aynı zamanda robot tasarımında homeostazın rolü üzerinde bizzat çalışmaya devam etmektedir. Bu bağlamda Damasio’nun, çağdaşları arasında Dennett’in tipik savunucularından biri olduğu “güçlü yapay zekâ”⁷ tezini desteklediği görülür; ama bir farkla: Mevcut teknolojiler çerçevesi içinde “yapay zekâ”nın mümkün olduğunu düşünen Dennett’tan farklı olarak Damasio yapay zekâ atfedilebilecek yapıların, (gövdeden ve hislerden yoksun) dijital bilgisayarlar veya silikon yapay sinir ağları olmadığı gibi, mevcut sert gövdeli robot teknolojisinin ürünü makineler de olmadığı kanısındadır. O, gelecekte geliştirileceği yönünde umutlu olduğu bir yumuşak gövdeli robot teknolojisi sayesinde imâl edilecek hisseden makinelerin hakikî “yapay zekâ” veya “yapay bilinç” adını hak edeceği kanısındadır.

Metnimizin bu alt başlığını, Damasio’nun yapay bilinç yaratma konusundaki görüşüne ek olarak onun, transhümanizmin vaatlerine ilişkin değerlendirmesine de birkaç cümleyle değinerek bitirelim. Damasio, transhümanizmin ebedî yaşam vaadinin gerçekleşmesini pek ihtimal dâhilinde görmemektir. Damasio, transhümanizmin ardında yatan temel fikrin, insan zihninin bir bilgisayara yüklenebileceği” ve bu sayede ebedî yaşamın temin edileceği olduğuna işaret eder (2022b, s. 214-215). Ona göre bu inanılması güç bir senaryodur, zira transhümanistlerin “bilgisayara ne yükleyeceği” veya “ne indireceği” belirsizdir. Damasio’nun görüşü bilinçli zihnin teşekkülü bakımından beden ile beyin etkileşimini esas alması itibarıyla, “bedensiz benlik” tasavvurunun bir oksimorondan ibaret kalacağını imâ etmektedir.

4. SONUÇ

Buraya kadar görüldü ki Damasio, basit organizmalardan itibaren canlıların yaşadığı çevrenin şartlarına uyularak hayatta kalma çabasının temel mekanizması olan otomatik homeostatik ilkel hislerin evrimleşerek bilinçli aklın türemiş olduğunu savunmaktadır. Bilinç problemine yönelik olarak, “benlik”, “öznellik”, “qualia” gibi felsefi mefhumları da konuya dâhil eden bir nörobiyolojik izah ortaya koymaktadır. Nörobilimlerin, evrimsel biyolojinin ve psikolojinin objektif açıklamalarıyla, fenomenal bilincin sübjektif mahiyetine dair felsefi tavrı mümkün olduğunca uzlaştıran bir yaklaşım sergilemektedir. Damasio böylece, problemi fenomenal bilinci dışlamama erdemine sahip bir perspektiften irdelemektedir. Fenomenal bilince ilişkin birinci şahsın ağzından elde edilen kanıt ile beyindeki olaylardan elde edilen kanıt arasında mevcut olan izah gediğini kapatmaya yönünde çaba sarf eden bir açıklama teşebbüsü sunmaktadır. Ayrıca, bilinçli zihnin teşekkülü bakımından beden ile beyin etkileşimini esas alması itibarıyla Damasio’nun, bilinci sadece beyin ve merkezi sinir sistemi kaynaklı bir olgu olarak gören Searle ve Revonsuo gibi başka “iyimserler”den bu noktada farklı düşündüğü muhakkaktır.

İncelememizde, yapay zekâ problemi bağlamında “makineler bilinç kazanabilir mi?” sorusuna Damasio’nun gelecekte geliştirileceğine umut beslediği bir yumuşak gövdeli robot teknolojisi sayesinde bunun mümkün olacağına inandığını tespit ettik. Onun bu noktada, bu sefer Dennett gibi “iyimserler”den farklı düşündüğünü saptadık. Yine, Damasio’nun transhümanizmin ebedî yaşam vaadinin gerçekleşmesini pek ihtimal dâhilinde görmediğini vurguladık. İncelememizde ayrıca, Damasio’nun, homeostazın ürünü gözüyle baktığı bilinci, bilgimizin artışının, mitolojinin ve dinin yanısıra, bilim, teknoloji, sanat, felsefe gibi kültürel faaliyetlerin ve de ahlâk, kanunlar, hukuk, devlet gibi sosyal kurumların doğuşunun ve gelişiminin muharriki olarak değerlendirdiğini gördük. Onun, kültürel gelişmelerin ardında yatan gücün de “homeostatik dürtü” olduğunu savunduğuna tanıklık ettik. Bu bulgularımız ışığında, Damasio’nun bilinç hakkındaki evrimsel izahını, “biyofelsefi” diye nitelendirmeyi teklif edeceğimiz bir kültür kuramıyla da bütünleyerek özgün bir görüş ortaya koyduğu sonucuna varmaktayız.

7 Türkçe literatürde, temel bir referans eseri mahiyetindeki ilk kapsamlı zihin felsefesine giriş kitabını kaleme almış olan Gödelek, güçlü yapay zekâ hipotezini, “dijital bir bilgisayarın, normal olarak insanlara özgü olduğu düşünülen akıl yürütme, anlama, düşünme, inanma gibi bilişsel yetilere sahip olacak şekilde programlanabileceği” şeklinde tarif eder (Gödelek, 2011, s. 119).

KAYNAKÇA

- Chalmers, D. J. (1995) "Facing Up to the Problem of Consciousness". Erişim: <http://consc.net/papers/facing.pdf>
- Chalmers, D. J. (1996). *The Conscious Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Chomsky, N. (2020). *Biz Ne Tür Yaratıklarız?* (Çev. A. Nüvit Bingöl, Taylan Doğan, Öznur Karakaş). İstanbul: BGST yay.
- Curry, A. (2013). "Archaeology: The milk revolution". In *Nature*, vol. 500, issue: 7460, Erişim adresi: <https://www.nature.com/news/archaeology-the-milk-revolution-1.13471> makalenin Türkçe çevirisi ("editör" ibaresiyle) şu web adresinde yer almaktadır: <https://bilimfili.com/ilkel-insan-topluluklarında-sut-devrimi/>
- Damasio, A. (1999). *The Feeling Of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Erişim adresi: <https://archive.org/details/antonio-damasio-the-feeling-of-what-happens-body-and-emotion-in-the-making-of-consciousness/page/n5/mode/2up>
- Damasio, A. (2020). *Zihindeki Benlik*, (Çev. Emek Akman). Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı yay.
- Damasio, A. (2022a). *Hissetmek ve Bilmek*. (Çev. Mustafa Kırca, Pelin Gözel). Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı yay.
- Damasio, A. (2022b). *Şeylerin Tuhaf Düzeni*. (Çev. Fatma İrem Uludağ, Emre Kumral). Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı yay.
- Dekens, O. (2015). *Le Structuralisme*. Paris: Armand Colin.
- Dennett, D. C. (2017). *Bilinç Açıklanıyor*. (Çev. Sibel Kibar). İstanbul: Alfa yay.
- Descartes, R. (1905). "Principia Philosophiæ". *Œuvres de Descartes* içinde. Tome: VIII. (publ. par Charles Adam & Paul Tannery). Erişim: https://ia800200.us.archive.org/35/items/uvresdedescartes08desc/uvresdedescartes08desc_bw.pdf
- Fodor, J. (2007). "Headaches Have Themselves". *London Review of Books*. 24 Mayıs 2007 tarihli nüsha.
- Gödelek, K. (2011). *Zihin Felsefesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yay.
- Heil, J. (2020). *Zihin Felsefesi*. (Çev. Seda Akbıyık, Merve Bilgili). İstanbul: Küre yay.
- Humphrey, N. (2022). *Ruh Tozu*. (Çev. Atakan Altınörs). Ankara: Fol yay.
- Huxley, T. H. (1866). *Lessons in Elementary Physiology*. London: Macmillan and co., Erişim adresi: <https://ia800501.us.archive.org/31/items/lessonsinelement1866huxl/lessonsinelement1866huxl.pdf>
- Levine, J. (1983). "Materialism and Qualia: The Explanatory Gap". Erişim: <https://www.newdualism.org/papers/J.Levine/Levine-PPQ1983.pdf>
- McGinn, C. (1991). *The problem of consciousness: essays towards a resolution*. Oxford: Blackwell.
- McGinn, C. (1993). "Consciousness and Cosmology: Hyperdualism Ventilated". *Consciousness* içinde. M. Davies & G. W. Humphrey (ed.). Oxford: Blackwell.
- McGinn, C. (1995). "Consciousness and Space". Erişim adresi: <https://www.newdualism.org/papers/C.McGinn/ConsciousnessSpace.html>
- Nagel, T. (2015). *Zihin ve Evren*. (Çev. Özge Çağlar Aksoy). İstanbul: Jaguar Kitap yay.
- Paquot, T. & Pépin, F. (2011). *Larousse Dictionnaire de la philosophie*. Paris: Larousse.
- Revonsuo, A. (2017). *Bilinç*. (Çev. Selim Değirmenci). İstanbul: Küre yay.
- Searle, J. R. (2014). *Zihnin Yeniden Keşfi*. (Çev. Muhittin Macit). İstanbul: Litera Yay.
- Sutherland, N. S. (1996). *The International Dictionary of Psychology* (second edition). New York: Crossroad.